

Вступ

Розпад Радянського Союзу і поява п'ятнадцяти нових держав на політичній мапі Європи стали несподіванкою для політиків та громадськості на Заході. Хоч радянська система згодом значною мірою і відійшла від горбачовської політики перебудови й гласності, а так званий Східний блок припинив існування, проте майже ніхто не сподівався, що радянська держава зникне з політичної мапи. Впродовж кількох років хай і стало очевидним прагнення до незалежності в балтійських та південно-кавказьких республіках, але те, що Україна відійде від Москви, було несподіванкою.

Україна хоч і була радянською республікою з власними інституціями, але в централізованій державі це не мало великого значення. Українців загалом вважали близькими братами росіян, з якими їх пов'язували спільна православна віра, споріднена мова та значною мірою спільна історія. У пізній радянській Україні політика, економіка, наука та медіа були здебільшого російськомовні. Українська нація, яка в 1920-х рр. ще мала сприяння для свого розвитку з боку радянської влади, тепер, здавалося, розчиняється в російській (або ж радянсько-російській) нації. Використання української мови значною мірою звузилося до вживання серед селян, у фольклорі та в Галичині.

Для численної кількості мешканців Центральної та Західної Європи Україна була *terra incognita*, про яку майже нічого не знали. Безпорадні були спочатку і політична, медійна та наукова сфери. Бракувало надійної інформації, експертів та фахової літератури. Україна хоч і була другою за площею (після Росії) державою в Європі, а за кількістю населення випереджала Польщу, однак протягом першого десятиріччя незалежності рівень поінформованості про неї поліпшувався повільними темпами. Тож західна громадськість знову зі здивуванням сприйняла події осені й зими 2004 р., коли сотні тисяч українців ринули на київський Майдан Незалежності, щоб висловити протест проти сфальсифікованих результатів президентських виборів. Вони домоглися переголосування другого туру виборів, переможцем з якого вийшов не зорієнтований на Росію Віктор Янукович, як у першому й другому турах,

а прозахідний Віктор Ющенко. Хто були ці переважно молоді люди, яких щовечора можна було бачити на екранах телевізорів? Чого очікували вони від Заходу? Як пояснити, що в цій великій, здебільшого невідомій країні відбуваються найзначніші від часів революції 1989 р. масові виступи громадянського суспільства в Європі?

Великі сподівання так званої Помаранчевої революції невдовзі розвіялись. Переможці виборів розтратили кредит довіри, а Захід повернувся до України спиною. Розплата прийшла у 2010 р., коли Янукович за підсумками загалом коректно проведених виборів усе ж таки став президентом. Він обрав курс на зближення з Росією і встановлював чимраз репресивніший, клептократичний режим. На відмову його уряду під тиском Росії підписати в листопаді 2013 р. узгоджувану впродовж кількох років угоду про асоціацію з Європейським Союзом українське громадянське суспільство знову відрегуло рішучими протестами. Близько мільйона людей вийшло на Майдан Незалежності в Києві й велика кількість на майдани інших міст з вимогами тісніших зв'язків з Європейським Союзом та протестами проти авторитарного президента. Виступи демонстрантів під час Євромайдану чи, як кажуть в Україні, Революції Гідності, тривали всю зиму й сягнули загострення в лютому, коли силові органи вдалися до насильства й загинуло понад вісімдесят людей. Янукович утік до Росії, а український парламент позбавив його повноважень. На відміну від 2004 р., Росія вмить скористалася ситуацією, окупувала й анексувала український півострів Крим та зброєю, спеціальними підрозділами, а влітку й регулярними військами підтримала сепаратистів на сході країни.

На Заході знову не могли повірити своїм очам. Захід знову не був готовий до такого драматичного розвитку подій. Цього разу Україна стала не лише ареною напруженого внутрішнього протистояння, як у 2004/05 рр., а від кінця лютого 2014 р. ще й ареною бойових дій та центром важкої й тривалої міжнародної кризи. Лише тоді багато політиків, журналістів і науковців усвідомили, як досі мало знають на Заході про Україну, й заходилися посилювати співпрацю з Україною, організовувати конференції та серії доповідей, медіа регулярно почали повідомляти про Україну, а від весни 2014 р. переважно про війну на сході країни. Відповіді взялися шукати й у значною мірою невідомій історії. Я сам хоч і намагався впродовж трьох десятиріч своїми книжками та роботою в університеті ліквідувати брак знань про Україну та її історію і сприяти поширенню розуміння цієї забутої країни на сході Європи, однак лише тепер мої книжки почали користуватися більшим попитом. Проте через кілька років зацікавлення Україною знову знизилось.

Попри всі зусилля, знання широкої громадськості про Україну, як і раніше, рудиментарні. Ще й досі багато хто вважає українську державу тимча-

совим явищем, а українців підгрупою російської нації. Дехто стверджує, що назва «Україна» з'явилася лише нещодавно, що Україну, мовляв, винайшли Ленін зі Сталінім, що саме вони оголосили українців нацією і дали згоду на створення для них окремої радянської республіки. Гельмут Шмідт висловив доволі поширене уявлення, коли 27 березня 2014 р., невдовзі після анексії Криму Росією, заявив: «Україна – незалежна, але не національна держава. Історики не дійшли спільної думки, чи українська нація взагалі існує.»¹ Тож освічений і обізнаний в історії, колишній, від 2015 р. вже покійний канцлер Німеччини позбавив у такий спосіб Україну та українців власної історії й імпліцитно оголосив їх відгалуженням російської нації та її історії.

В історика, а Шмідт безпосередньо посилається на істориків, виникають запитання. Чи Україна справді не була і не є нацією? Чи не має вона власної історії? Як розглядали Україну протягом минулих століть? Чи Україна завжди була білою плямою на ментальній мапі Заходу? А якщо ні, то коли й чому знизилася зацікавленість Заходу Україною аж до цілковитого забуття про її існування? Відповіді на ці запитання лягли в основу цього видання.

На противагу доволі поширеному уявленню, яке висловив Шмідт, я додержуюся думки, що Україна має тривалу власну історію і що за ранньомодерної доби вона займала стійке місце на ментальній мапі мешканців Центральної і Західної Європи. У XVII – на початку XVIII ст. тодішні газети регулярно подавали відомості про Україну, насамперед про українських козаків, про козацькі повстання та війни, виходили друком численні описи України. До того ж від середини XVII ст. і назва «Україна» була відома в усій Європі.

На підтвердження своєї гіпотези я аналізую ранньомодерні західні публікації, які стосуються України. Коли й де з'являлися на Заході публікації про Україну? Хто їхні автори і якими каналами одержували вони інформацію? Який образ України вони формували? Як змінювався цей образ від початків книгодрукування наприкінці XV ст. до середини XIX ст., коли зацікавлення Україною ослабло й на неї насунулася тінь Росії? Які континуальності й розлами можна констатувати?

Ментальне картографування

«Просторів немає, їх створюють.» Так Ганс-Дітріх Шультц передає суть від 1960-х рр. загальнопоширеної думки про те, що простори й регіони не природні та незалежні від людини, як вважали класичні географи та географічні детерміністи, а когнітивні конструкти.² У процесі ментального або ж когнітивного картографування простори імагінують, наносять на мапу й систематизують задля орієнтації. Когнітивні, або ж ментальні, мапи – це ре-

презентації просторових знань, відтворюваних на реальних мапах, зображеннях або в текстах.³ Вони містять не лише інформацію про відповідний простір, а й якісні та приписувані характеристики його мешканців.

Як картографував та імагінував Захід за ранньомодерної доби Європу і яке місце відводив він Сходові Європи, а з ним і Україні в цій Європі? Когнітивна мапа Євразії на Заході зазнавала постійних змін. Інтенсивний дискурс про Європу розпочався у другій половині XV ст., коли Європа поступово виходила з тіні *orbis christianus*. Приводами до імагінування Європи стали географічні відкриття, турецька загроза й падіння Константинополя. Як засвідчують ранні мапи Європи Себастьяна Мюнстера й Герарда Меркатора та алегоричні зображення *Europa Regina*, Україну (*Russia*) в складі Польсько-Литовської держави та Росію (*Moscovia*) зараховували до цієї по-новому уявлюваної Європи. Однак християнську Європу розділяла конфесійна межа на католицизм / протестантизм і православ'я.⁴

Уявлення про Європу ґрунтувалися на античних традиціях і відмежовували її насамперед від знову ж таки уявлюваної в Європі Азії. Європа і християнство визначали себе з опозиції до мусульманського Сходу. Його втілювали османи, які в XVI ст. контролювали великі частини Південно-Східної і Центральної Європи, та їхні союзники татари, яких традиційно називали *тартарами* і вважали лихом для Європи. Угорщину й Польщу, а з ними й Україну, які межували з Османською імперією, вважали «оплотом християнства» (*antemurale christianitatis*). Від XIV до XVIII ст. «турецька загроза» була в Європі істотним контекстом.

Від часів Ренесансу Європу не уявляли вздовж осі Захід – Схід, а, за античними традиціями, вздовж осі Південь – Північ. Високорозвиненій від античних часів культурі й цивілізації Півдня, Середземномор'я протиставляли варварську Північ. До такої Північної Європи зараховували не лише скандинавські країни, але й Росію, а також переважно Польщу та Україну.

Після того, як у XVI ст. культурний, господарський та політичний центр тяжіння почав зміщуватись із середземноморських країн до країн атлантичного узбережжя, вісь ментального картографування лише наприкінці XVIII ст. (зі значним запізненням) розвернулася на 90 градусів і було винайдено Східну Європу, а отже й Західну. Традиційні конотації Півночі перенесли тепер і на Схід: Східну Європу вважали варварською й відсталою, Захід натомість – цивілізованим і прогресивним. Представлену Ларі Вулфом тезу про «винайдення Східної Європи» у XVIII ст. хоч неодноразово й піддавали сумніву, до того ж на її відносності наголошую і я у цій книжці, бо перше «винайдення Східної Європи» датую ще XVI ст. та фіксую подальше існування поділу Південь – Північ у першій половині XIX ст., проте як орієнтир та евристичний інструмент видається вона мені й далі корисною.⁵